

Gyilkosság, bosszú, vagy megtorlás? (1914. szeptember)

Tarján G. Gábor¹

Absztrakt:

A sarajevói merénylet után a magyar és szerbek által lakott régiókban elszabadultak az indulatok, sok helyen került sor fizikai atrocitásokra. Zomborban a lakosság és a katonaság a kérészetű galíciai győzelmet ünnepelte, amikor eldőrdült egy lövés. Senki nem sebesült meg, semmiben nem esett kár, a magyar polgári közigazgatás és Tisza István ennek megfelelően kívánta lezárni az ügyet. Nem így a hadsereg, ami fenyegető ellentétét fajult a délvidéki városban. A végén csak meghalt valaki.

Kulcsszavak: első világháború, Délvidék, szerbellenesség, katonaság, rendőrség és közigazgatás

Abstract:

After the assassination in Sarajevo, the Hungarian and Serb-populated regions were unleashed, there were many physical atrocities. In Sombor, the population and the military celebrated the intial Galician victory when a shot hit. Nobody was injured, nothing was wrong, Hungarian civil bargaining and István Tisza wanted to close the case accordingly. Not like that, the army, which was a threatening rebellion in the southern city. In the end, only someone died.

Keywords: First World War, Backa, Serbian hostility, Police and Public Administration, power disputes

¹Dr. Tarján G. Gábor, Nemzeti Közsolgálati Egyetem, Rendészettudományi Kar, egyetemi docens, ORCID azonosító: 0000-0003-2780-452X

1.

A nagy és jelentős történelmi események nemcsak látványos események, azok sorozatából állnak, mint csaták, lázadások, forradalmak stb. Hanem olyan kisebb egymást követő eseményekből is, amelyek nem mindig hoznak, mutatnak eredményt, de valamilyen befolyást gyakorolnak az eseményekre, a résztvevők gondolkodására, további cselekedetükre. Maguk a cselekedet nem választhatók el a kortól, amelyben a (fő)szereplők szocializálódtak és amikor a történés zajlik. Az alábbiakban is egy ilyen történetről lesz szó. Nem szerepel a történelemkönyvekben, a korabeli sajtó és az emlékezet – elsősorban az érintettek leszármazottaié – örökíti meg és néhány papírlap, amire aztán egy szerencsés kutató – akár véletlenül –, de rábukkan.

Az alábbi történet néhány nap alatt zajlott le az első világháború második hónapjában, 1914. szeptember elején. Szereplői között vannak ismert, kevésbé ismert és egyáltalán nem ismert emberek, elsősorban a magyar miniszterelnök Tisza István, majd a délvidéki közigazgatás prominensei, főispán, kormánybiztos, polgármester, ügyész, katonák és a rendvédelmi szervezetet képviselő rendőrök, valamint említés szintjén a csendőrség.

Ennek az eseménynek akkor is voltak nemzetbiztonsági vonatkozásai, hiszen a nemzetiségi összeesküvések, elsősorban a szerb aknamunka nem kis feladatot adott a korabeli szervezeteknek; ma úgy mondanánk a polgári titkosszolgálatoknak. De ezzel az eseménnyel már nem volt lehetőségük kellő mélységben foglalkozni, részben a helyi események gyors alakulása, gyorsasága és a világháború elsöprő lendülete miatt. De nagyon jól rávilágít az ügyben eljáró szervezetek – elsősorban a rendőrség és a katonaság – viszonyára, a közigazgatás működésére és igazolja azokat az embereket, akik Tisza Istvánnak pozitív értékeket tulajdonítanak.

Dolgozatom – bármily meglepő is – nem szakirodalmi hivatkozással, hanem szépirodalmival kezdem. Még hozzá egy bűnregénnyel, amely műfaji besorolásánál fogva nem csapán bűncselekményről, nyomozásról, tettesről szól, hanem kitér a kor társadalmára, a környezetre, politikai viszonyokra.² Ez a kitűnő munka Hász Róbert: Fábíán Marcell pandúrdetektív tizenhárom napja című regénye, ami – mint látni fogjuk – kapcsolódik történelmi témánkhoz.

Éppúgy, mint a mi történetünk ez is a nyugat-bácskai Zomborban (Vajdaság, korábban Bács-Bodrog vármegye) játszódik, csak nem 1914-ben, hanem 1902-ben.

² Most nem merülök el annak részleteibe, hogy mi a különbség krimi, bűnügyi regény, bűnregény között, mert nem csupán az elnevezésből adódnak az eltérések.

„A helyszín Zombor és Doroszló (a szerző szülőfaluja) ahol akkoriban Gozdsu Elek volt a főispán, valóban létezett a Bácska című helyi lap, amelynek tulajdonosa Bittermann úr volt, volt Baloghy nevű újságíró és a Falcione család volt a leggazdagabb. Részletes képet kapunk az egykori megyeszékhelyről, az épületekről, a Polgári Kaszinóban zajló kártyacsatákról, a szerbek csitaonicájáról (olvasóköréről), az Elefánt Szállóról és a Fehér Hajó Étteremről, a magánházakban zajló spiritizta szeánszokról, a gazdag alföldi várost körülvevő tanyavilágról. Megtudjuk milyen előadásokat lehetett hallgatni a Szabad Lyceum elnevezésű tudományos társaság összejövetelén, milyen árlistával dolgozott egy korabeli kelme üzem, és hogy Sággy Zsigmond társulata az ifjú Somlay Artúr főszereplésével mutatta be Ibsen Kísértetek című drámáját. Pezsgett az élet a Monarchia peremvidékén...”³

1902 és 1914 között nem sokat változott a város és környéke, az ellentétek is ugyanazok voltak. Hász Róbertnek ez a szülőföldje – a zombori járásban fekvő Doroszlón született –, innen menekült a délszláv háború miatt Szegedre 1991-ben, s lett a Tiszatáj című, mai napig is országos olvasottságnak örvendő folyóirat szerkesztője, 2011-től főszerkesztője. Az említett változatlanságról így nyilatkozott Hász: *„Ráadásul a központi helyszínt, a megyeházát régóta és nagyon jól ismertem. Rengeteget jártam oda, s akkoriban megyeházának nevezték, pedig régóta nem volt már megye, de mi, doroszlóiak mindig megyeházának hívtuk – úgy tűnik, öröklődött az elnevezés. A belügyminisztérium épülete volt, ott működött a rendőrség, ott kellett intézni az útlevelet, egyebeket. Ugyanazon a boltíves kapubejárón keresztül, ugyanazokon a macskaköveken tapodva mentem be oda, mint amin a Monarchia korában jártak az emberek, még a sárga festék, amivel befestették, az is vélhetően a Monarchia idejéből származott. Olvastam, hogy az előtte lévő parkot is az 1800-as évek végén alakították ki...”⁴*

Bánki Éva joggal állapította meg, hogy *„Eddig azt hittük, mindent tudunk a Monarchia Sárszeghez hasonlatos városkájának társadalmi életéről, de a Hász Róbert teremtette Zombor egészen különleges hely. Feltűnően gazdag város, ahol még egy városi szabó lányainak sem kell főzni tanulni, piacra járni, háztartást vezetni. A jólét nem a gyárakból, hanem a várost körülvevő földekről és tanyákról származik, annyi gabona terem, hogy még a tenyeren túl is zombori lisztből sütnek kenyeret – a város csak koordinálja a termelést, mondhatni, éléskodik a*

³ <http://brodykonyvklub.blogspot.com/2018/06/hasz-robot-fabian-marcell.html>

⁴ BENE Zoltán interjúja Hász Róberttel. <http://olvasat.hu/kemenykalap-revolver-konflis/>

*falvakon.*⁵ És persze a nemzetiségi ellentétek, amely cikkünkben is fő motivációként jelenik meg:

„Az izzó társadalmi ellentéteket a nemzetiségi gyűlölködés teszi még fojtogatóbbá. Szerbek, magyarok, svábok lelkesen kereskednek és házasodnak egymással, miközben persze megvetik és gyűlölik egymást...„A bosszú, az ok-okozatiság, mint rendezőelv (gyakran mint egyetlen rendezőelv) egészen elképesztő intenzitású Bácskában, Fábíán Marcell állomáshelyen. Zomborban még a legfelületesebb társadalmi kapcsolatok is azon múlnak, hogy az illető nagypapáját ki sértette meg, vagy kinek a nagypapája verte agyon...Bár a mű két fontos nemzetisége, a svábok és a magyarok alig játszottak szerepet a Balkán-háborúban, a regény olvasható a húsz-harminc éve történt nemzetiségi gyűlölet-bűncselekmények előtörténeteként. Hiszen mindenkit a bosszúra való képesség tesz individuummá, önálló cselekvővé, felnőtt férfivé.”⁶

A rendőrségnek mint szervezet a regény fontos alkotóeleme és ez lehetőséget biztosít a szerzőnek arra is, hogy bemutassa a bűnügyi technika korabeli helyzetét fejlődését. *„Az ujjlenyomat nagyon friss találmány volt, akkoriban kezdték megszervezni az ujjlenyomat archívumokat. Ez úgyben levelez is azzal a Pekáry Ferencsel, aki valóban létezett és a főváros rendőrfőkapitány helyettese volt.”⁷*

A mi történetünk és történelmünk színhelye tehát a bácskai város Zombor, az időpont az első világháború első napjai. Ahol az események felszínre hozták a három nemzetiség (magyar, szerb, német) között feszülő ellentéteket.

Gyóni (Áchim) Géza (1884-1917) költő és újságíró erős érzelmi töltetű cikket közölt a Bácskai Hírlap 1914. július 1-i számában a déli megyékben a szerbekkel szemben hátrányos helyzetű magyarság sorsáról: *„Mert ne felejts el magyarom, hogy úgy fordult a világ kereke: mielőtt egy lépést teszel ebben a hazában, előbb mindenkitől bocsánatot kell kérned, aki csak rokonságot tart itt valamely délszláv államocskával: előbb körül kell tekintened, hogy beleegyező pillantása kíséri-e lépésedet azoknak, akik olyan boldogok, hogy egy-egy balkáni nép rokonainak vallhatják magukat... Mert ha házat építesz, ők arra gondolnak, hogy abban a házban az ő gyermekeik fognak letelepedni, ha üzletet alapítasz, ők arra gondolnak, hogy abban az üzletben az ő unokáik fognak meggazdagodni, ha földet vásárolsz, ők arra gondolnak, hogy azon a földön az ő fiaik fogják learatni a kalászt. Te csak izzadd a verítéket, ők már elvégezték egymás között a te*

⁵ <http://ujnautilus.info/nyomozas-tetje-hasz-robot-bunugyi-regenyrol>

⁶ uo.

⁷ <http://brodykonyvklub.blogspot.com/2018/06/hasz-robot-fabian-marcell.html>

sorsodat. Ők már megrajzolták a térképet, amelyen visszafelé folyik a Maros, és amelyen a Duna és a Dráva hullámai mindkét parton az ő földjüket öntözik...”⁸

Mint az egész országban, a bácskai városokban is rendkívüli közgyűléseket hívtak össze, melyek egyetlen napirendi pontja a szarajevói merénylet miatti részvét kifejezése volt. A történelmi egyházak gyászistentiszteletet tartottak, melyeken a dél-magyarországi szerb közösség ismert személyei is részt vettek, bizonyítva lojalitásukat a magyarok felé. Milan Sevic (Mitrofan 1854-1918) a Szerb Pravosláv Egyház újvidéki püspöke a „szarajevói rémnapok” kapcsán úgy fogalmazott, hogy ez a „pokoli bűntett, amely az egész művelt világban undort és iszonyt keltett, mély gyászba borította az egész Monarchiának a nemzetiségeit, akik a magas trón iránt tántoríthatatlan hűséggel és odaadással viseltetnek.”⁹

Tisza István miniszterelnök a képviselőházban Andrassy Gyula gróf interpellációjára adott válaszában „a magyarországi szerbségre vonatkozóan is véleményt nyilvánított. Örömet fejezte ki, hogy a szerbek többségének lojalitása gyanú fölött áll. Rámutatott, hogy csírájában kell elfojtani minden államellenes mozgalmat, azonban nem szabad megalapozatlan gyanút érzékeltetni azokkal a szerb polgárokkal szemben, akik arra nem szolgáltattak okot. Meggyőződését fejezte ki, hogy a lojális szerbség hűséggel helyt fog állni a veszedelmes pillanatokban is. Tisza nyilatkozata alapján a sajtó megállapította, hogy a miniszterelnök teljesen tudatában van a magyarországi délszlávok – különösen a szerbek – helyzetének fontosságával.”¹⁰

Fontos megemlíteni, hogy Markovits Béla újvidéki főispán kijelentette, hogy a magyarországi szerbeknek nincs közük a szarajevói merényletnek. Újvidéken rend van, államellenes mozgalom nem észlelhető, a helyi szerbek a magyarokhoz hűséges és lojális hazafiak, nem hat rájuk a Monarchia ellenes szerb politika és a magyarok bíznak a szerbek hazafias hűségében. A főispán – és mások is – az elvárt hangnemben nyilatkoztak, nem akarták vagy nem vették figyelembe azokat a jeleket, amelyek a helyi szerbség változó politikai nézeteit tükrözték (szerb nyelvű újságok, kalendáriumok, kocsmái összejövetelek stb.), így szándékukon kívül félretájékoztatták a magyar közvéleményt.

2.

Ferenc Ferdinánd trónörökösét 1914. június 28-án gyilkolta meg Szarajevóban Gavrilo Princip. Szerbia nem volt hajlandó elfogadni a Monarchiától július 23-án kapott ultimátumot. Ezért Ausztria a merénylet után pontosan egy hónappal,

⁸ idézi: Molnár T. (2017), 642. o.

⁹ uo. 643. p.

¹⁰ uo. 644. p.

július 28-án üzent hadat Szerbiának. A Monarchia július 31-én elrendelte az általános mozgósítást, augusztus elején pedig megindultak a Száva felé. A cél egy gyors, időben korlátozott hadjárat volt, amivel térdre kell kényszeríteni Szerbiát úgy, hogy az ne vezessen többfrontos háborúhoz, illetve a konfliktus kiszélesedéséhez. A Tisza-kormány életbe léptette a kivételes törvényt (1912. évi LXIII. tc.), amely jogot biztosított a rendeleti úton való kormányzásra, feljogosította a kormányt kivételes hatalom gyakorlására - többek között kormánybiztosok kinevezésére -, az önkormányzati autonómiák felfüggesztésére, statáriális bírászkodásra, előzetes sajtócenzúrára, a gyülekezési szabadság korlátozására, a rendőrség és a csendőrség széles körű igénybevételére, a sztrájkok elleni szigorú fellépésre.

1914. augusztus 12-én Ausztria–Magyarország megtámadta Szerbiát, augusztus 23-án pedig Galíciában is támadásba lendült Oroszország ellen. Július 28-án, a Szerbia elleni hadiállapot beálltakor az osztrák–magyar hadvezetés már úgy kalkulált, hogy a 2. hadsereggel megerősített déli hadseregcsoport hamar legyőzi Szerbiát, és utána lesz idő átcsoportosítani a 2. hadsereget Galíciába, az Oroszország elleni esetleges háborúba. Így tehát a 2. hadsereget délre küldték Szerbiába, hogy segítse a győzelem kivívását. Az 5. hadsereg által indított támadásba északi irányból, Szabács (Sabac) térségéből kapcsolódott be a 2. hadsereg IV. (budapesti) hadteste, amelynek – témánk szempontjából fontos – IV. zászlóalja volt a zombori.

Szabácsban a szerb reguláris egységekkel való együttműködéssel vádolt és internált civileket az osztrák–magyar katonák halomra lőtték.¹¹ A nemzetközi visszhangot kiváltó ügy felelőseit soha nem sikerült megtalálni. A civilekkel szembeni kegyetlenkedés (gyilkosság, kínzás, tömeges nemi erőszak, rablás, gyűjtogatás) később is fontos elemét képezte a háborúnak. A kegyetlenkedéseket a félelem, a bosszú, a szerbek által a délvidéki betörés alkalmával tanúsított brutalitás motiválta mint háborús pszichózis. Ennek egyik eleme, antropológiai tapasztalata a halállal kapcsolatos közöny.¹²

A védekező szerbek második és harmadik hadseregei 30 kilométernyi visszavonulás után ellentámadásba ment át, és a monarchia csapatait a Drináig szorították vissza. A szerb népfelkelők, a komitácik az utánpótlási vonalat szakították meg. A császári hadvezetés hibáját a felderítés teljes hiánya, valamint a támadás irányára merőleges hegyoldalak ellen vezetett rohamok tükrözték. És néhány nap múlva olyan fejlemény következett be, amivel az osztrák–magyar

¹¹ Az esemény a szakirodalom rendszeresen említésre, ismertetésre kerül, ld. pl.: Pollmann 2009.

¹² R. A. Reiss, a Lausannei Egyetem professzora 1916-ban 3-4 ezer főre tette az első Szerbia elleni támadásban megölt civilek számát.

hadvezetés nem számolt, ti. beállt a hadiállapot Oroszország és a Monarchia között is. A hadvezetés számolt azzal, hogy a Szerbia elleni háború Oroszország elleni háborúvá szélesedik, és a 2. hadsereget át kell vezényelni Galíciába, azzal azonban nem kalkuláltak, hogy ezt néhány napon belül kell megtenni úgy, hogy a 2. hadsereg Szerbia elleni felvonulása még be sem fejeződött. Tehát a hadvezetés ezért úgy döntött, hogy a 2. hadsereget a szerbiai győzelem után vezénylik át Galíciába. Szerbia azonban szívós ellenfélnek bizonyult, Oroszország pedig minden várakozást fölülmúlóan gyorsan mozgósított.

A Monarchia három hadsereget vonultatott fel a keleti fronton, köztük a 2. hadsereget Eduard Josef Arnold Freiherr von Böhm-Ermolli parancsnoksága alatt, amely augusztus végén érkezett a hadszíntérre. A 2. osztrák-magyar hadsereg – amelynek hadereje egymagában nagyobb volt, mint a másik két hadseregé összesen – észak felől, Magyarországról, a Száva folyó völgyén keresztül támadott. A Szerbia ellen vonuló teljes haderő mintegy félmillió katonát számlált, ami valamivel meghaladta a szerb hadsereg teljes létszámát. A felvonuló haderőben egyébként mintegy 70 százalékban Magyarországról és Horvátországból behívott alakulatok voltak, így a háború elején arányaiban itt harcolt a legtöbb magyar katona.

A Galíciában meginduló osztrák–magyar hadműveletek szoros szálakkal kapcsolódtak a háború más hadszínterein zajló eseményeihez. Többek között azzal, hogy a németek gyors győzelemre építő terve végképp megbukott. Ebből pedig az is következett, hogy keleten a Monarchiának hosszú időn át kellett szembenéznie az oroszokkal, akár jelentős német támogatás nélkül is.

Az orosz hadsereg jóval hamarabb mozgósított és indította meg hadműveleteit, mint arra a német és az osztrák–magyar hadvezetés számított. Az orosz hadvezetés rögtön a háború kezdetén a támadó jellegű fellépés mellett döntött, noha augusztus közepén még messze voltak a teljes mozgósítástól.

A marne-i és a tannenbergi csatával lényegében egy időben a Kárpátoktól északkeletre, Galíciában is hatalmas méretű hadműveletek bontakoztak ki. Mindkét fél támadásra épülő haditervét léptette életbe: a Monarchia arra számított, hogy meglepheti a teljesen még föl nem vonult orosz erőket, az oroszok viszont a jelentős német támogatás nélküli Monarchia ellen reméltek komolyabb sikereket.

Oroszország a várakozásokkal ellentétben augusztus végére teljes egészében fölvonultatta erőit Galícia ellen. A támadást - 4 hadsereggel - az osztrák–magyar csapatok teljes egészében fölvonult balszárnya indította meg augusztus 23-án. Kezdetben a támadás sikereket ért el (augusztus 22-25: Krasnik, augusztus 26-31: Komarow), de ugyanebben az időszakban, - augusztus 26-szeptember 11 között - a jobbszárnyon (Lemberg, Przemysl, Rawa Ruska térsége) mintegy 322 ezer fős veszteséget szenvedett. Fontos területeket (Bukovina, Galícia fele, Premysl

erődje) feladva kellett visszavonulni Dunajec és az Északkeleti-Kárpátok vonala mögé. 1914. szeptember 1-én ért véget az augusztus 26-a óta tartó komaróvi csata, melynek során a Monarchia csapatai (43. hadsereg) legyőzték az orosz haderőt, de döntő győzelmet nem sikerült kivíniuk.¹³ A július végi nagy lelkesedés szeptemberre kifulladás, a falevelek lehullottak, a katonák pedig még mindig a lövészárkokban lesték az ellenséget, ahelyett, hogy otthon szüretelték volna a szőlőt. A háttország is megérezte a háború szelét, a nehézségek a későbbiekben még jobban fokozódtak.¹⁴ A cs. és kir. 23. gyalogezred két év alatt körülbelül 1000 embert veszített.

3.

Magyarországon – Horvát-Szlavónország nélkül – az 1910-es népszámlálás szerint 461.516 szerb élt (Horvát-Szlavónországgal együtt 1.106.471 fő), az összlakosság 2,5%-a. A magyarországi szerb népesség több mint 93%- az ország négy déli megyéjében – Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó-Szörény – koncentrálódott 430 ezer fővel. Torontál vármegyében a szerbek az összlakosság 32%-át, Bács-Bodrogban pedig a 17%-át képezték. Bács-Bodrog vármegyét kivéve a másik három vármegye közvetlenül határos volt Szerbiával, és a szerb lakosság nagy része a szerb–magyar határtól mért 150-200 km-es sávban élt. A magyarországi szerbek kulturális központja a 19. század közepétől Újvidék lett, ahol 1864-től a Matica srpska – a kor legjelentősebb szerb művelődési intézménye – székhelyeként is szolgált. Bács-Bodrog vármegye közigazgatási központja Zombor volt, de a megye legjelentősebb városának a közel 100 ezer lakosú Szabadka számított. Zombor 30.593 lakosságának nagyobb része volt szerb, 11.881 fő, a magyarok száma több mint ezer fővel kevesebb (10.078 fő), míg a németek 2.181-en voltak. Magyarul beszélni a lakosság több mit fele tudott, 15.984 fő¹⁵

Matkovits Béla újvidéki főispán 1914. augusztus 31-én jelentette Tiszának, hogy a helyi szerbség kezdeményezte a csak szerb nyelvű feliratok - cégtablák,

¹³ Balla T. (2010)

¹⁴ KLETTNER Csilla - KOVÁCS Tamás: Poszledstviya vtorzsenyija v Vengriju ruskoy armii i evo vlijanyie na mirnoe naszelenyie vo vremja Karpatszkoy operacii sz 1914 po 1915 godah. [Az orosz hadsereg Magyarországra betörésének következményei és hatásai a békés lakosságra az 1914–1915-ös Kárpáti Művelet során.] In: Garkusa I. O. – Seres A. – Macsikin E. G. (szerk.): Iz isztoriji Kapratszkoy operacii 1915. szbornik dokumentov. [A Kárpáti művelet történetéből 1915. Dokumentumgyűjtemény.] Nesztor-Isztorija., Moszkva – Szankt-Peterburg. 2016. pp. 471–480.

¹⁵ MOLNÁR (2017), 642. o.; 1910. évi népszámlálás, (1912). 182-183. o.

üzleti felírások – kétnyelvűre cserélését minden olyan helyen, ahol a magyar lakosság domináns.¹⁶ Ugyanakkor elküldte másolatban a helyi szerb néppárt, radikális párt és liberális párt vezetőinek levelét is, akik eredetileg az egyházi autonómia kérdésében szervezkedtek, de „*miután a tájékoztatlan közvélemény a tömörüléseinkben kizárólag nemzetiségi politikai pártokat látott, belső hazafias sugallatunkat követve a mai súlyos viszonyok között a nemzetiségi jellegű politikai pártoskodásnak még a leghalványabb látszatát is elkerülendő, ünnepélyesen kijelentjük, hogy közönségesen pártnak nevezett fenti tömörüléseinket is ezennel feloszlátjuk s minden eddig szervesen folytatott működésünket megszüntetjük*”.¹⁷

Másnap Tisza levelet küldött Tallián Béla kormánybiztosnak, hogy értesült a mozgalomról „*hogyan szerblakta vidéken fekvő városainkban a szerb feliratok és cégtáblák eltávolítottassanak*”.¹⁸ Majd megfogalmazta véleményét is, mely szerint örül, hogy az eddigi szerb nyelvű feliratok helyett kétnyelvűek lesznek, de elhibázott lépésnek tartaná „*ha ez a mozgalom hatósági presszióval vitetnék keresztül, és olyan vidékeken is, ahol a lakosság tetemes része csak szerb nyelven tud olvasni. Általában egész politikai felfogásomban a dolgok lényegét igyekeztem szolgálni, nagyon kevésre becsülöm a látszatra dolgozást. Különösen áll ez a nemzetiségi politika vonatkozásaiban, ahol a lelkek megnyerése és irányítása a fődolog... jogos elégedetlenséget szülne a joyalis lakosság kebelében is a szerb felírások teljes mellőzése olyan vidékeken, ahol a nép egy része csak cyrill betűket tud olvasni.*” – a presszió is a mozgalmat belső értékeitől fosztja meg.¹⁹

Talliánt július 25-én nevezték ki a megszállt szerbiai területek kormánybiztosává a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről rendelkező 1912. évi LXIII. törvény 4.§-a alapján. Tallián kormánybiztosként közigazgatási feladatai ellátására közvetlenül rendelkezhetett a helyi alkalmazottakkal, a csendőrség, államrendőrség, határrendőrség és pénzügyőrség alkalmazottaival és közegeivel is. A nem engedelmességek alkalmazottakat fegyelmi eljárás nélkül felfüggeszthette és másokkal helyettesíthette. Amennyiben katonaság is érintett valamely ügyben, akkor az illetékes katonai parancsnok szándékaival

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) K 26 1915-II. res. 6654/1914. 140 res./1914. aug. 31.

¹⁷ uo. 136 res./1914. szept. 1.

¹⁸ uo. szept. 3. Tallián Béla (1851–1921) az első Tisza-kormány földművelésügyi minisztere, 1910 után a szegedi választókerület képviselője. Belgrád elfoglalása után rövid ideig a város polgári kormányzója volt.

¹⁹ MOL K 26 1915-II. res. 6654/1914. 136 res./1914. szept. 1.

összhangban köteles eljárni, de a katonák számára nem írt lő jogszabály ilyen együttműködést.

„A gyakorlatban a kormánybiztosok és az illetékes katonai hatóságok együttműködése általában nem bizonyult zavartalannak. Különösen a Délvidéken, ahol Tallián báró volt hivatalban, szinte a háború kezdetétől állandósult az érdekeltek között a feszült viszony. Az ottani katonai parancsnokságok meglehetősen nehezen tudták elfogadni a magyar szent korona országaiban érvényesülő szabályozást, hiszen tudvalévőleg a birodalom másik felében a kormánybiztoshoz hasonló funkciót betöltő hivatalnok ismeretlen volt. Ott a katonai hatóságok közvetlenül átvették a polgári igazgatási feladatok feletti ellenőrzést is. Nyilván ennek hatására megkísérelték Tallián bárót és kollégáit is a parancsnokságok alárendeltségébe tartozóknak tekinteni. Ez természetesen nem felelt meg a magyarországi törvénynek, amely egyértelműen a katonai parancsnokok mellé rendelte a kormánybiztosokat.”²⁰

Tisza levelével egyidőben Zomborban tüntetés zajlott le, amelyről Scultéty Ferenc, Bács-Bodrog vármegye alispánja tájékoztatta a miniszterelnököt. A két nappal később Zomborban feladott számjeltávirat szerint a *„boltok cégtábláit leszedték polgárok és katonák vegyesen, egy kereskedő e fölötti elkeseredésében kétszer kilőtt az utcára”*. Az alispán úgy hallotta, hogy a katonák nemcsak a tettet viszik Péterváradra, hanem indoknak akarják felhasználni zombori túszszedésre.

Szeptember 16-án Tisza újabb levelet küldött Tallián kormánybiztosnak, hogy sajnálja a történeteket, legsúlyosabbnak azt tartja, hogy nagyon *„komoly és súlyos jelenség azonban katonai személyeknek bárminő tüntetésben való részvétele már önmagában véve is.”²¹* Az a tény, hogy Szarajevóban és kisebb mértékben Zágrábban a tömeg szerbek vagyonát rongálta meg, nagy presztizs veszteséget okozott a monarchiának. *„Rendezett állam büntet, ahol szükséges, de nem rendez pogromokat. Személy- és vagyonbiztonságát megvédi minden alattvalójának különbség nélkül. Ez a kormánynak elemi kötelessége, amelyet, ha elhanyagolna, saját maga ingatná meg az ország polgárainak az állam iránti ragaszkodását és bizalmát.”*

A merénylet kapcsán a cirillbetűs írás ellen indított hajsza pedig káros a különböző nemzetiségek együttélése tekintetében. Zombor polgármesterének ezzel kapcsolatban így fogalmazott: *„Önként bárki leveheti vagy átalakíthatja címtábláját, de erre senki által nem kényszeríthető, s a hatóságoknak felelősség*

²⁰ Pollmann (1997), 83. o.

²¹ MNL OL K 26 1915-II. res. 6724/1914. szept. 16.

*melletti kötelessége az ország minden polgárát ezen jogának szabad gyakorlatában megóvni.*²²

A miniszterelnök Zombor polgármesterének is küldött levelet, amelyben kijelentette, hogy „*Önként bárki leveheti vagy átalakíthatja címtábláját, de erre senki által nem kényszeríthető, s a hatóságoknak felelősség melletti kötelessége az ország minden polgárát ezen jogának szabad gyakorlatában megóvni.*”²³

Fehér Lőrinc, Zombor polgármestere szeptember 5-én küldte el beszámolóját: eszerint 3-án a katonaság polgári egyénektől kísérve a galíciai győzelmet ünnepelve felvonult a városban, ahol a cs. és kir. 23. gyalogezred IV. zászlóalja állomásozott. Az ezred a tűzkeresztségen augusztus 18-án esett át Sabácnál Szerbiában a 2. hadsereg IV. (budapesti) hadteste részeként, majd az orosz frontra vezényelték őket.

A katonák a Jelaszevics féle sarkon az üzlethelyiség felett levő, szerb feliratú sátrat letépte. A rendőrfőkapitány személyes közbelépésére a tüntetők elvonultak, hogy a Palamcski féle üzlethelyiség előtt összegyűlve ott folytassák, ahol abba hagyták. Összetörték A Palavics borbélyüzlet cirill betűs tábláját, de miután Ibl ezredes és Hajós főhadnagy megjelentek, a randalírozás abbamaradt és a tömeg a katonazenekarral együtt rendzavarás nélkül járta be a várost. A békesség nem tartott sokáig, mert fél hétkor Raczi Csyrkusita üzletének cirill betűs tábláját 200 összeverődött katona összetörte. A rendőrfőkapitány ismét közbelépett, a katonai parancsnokság takarodót fúvatott és a tömeg szétszórt.

A Sztapari úton összeverődött katonaság felhívta Radoszavlevics Szanko fűszerkereskedőt, hogy távolítsa el a cirill betűs feliratokat. Szanko ezt megtagadta, majd a magyarság szidása közben lakásába ment, ahonnan – a tanúk vallomása szerint – az ablakon át a katonaságra lőtt revolverrel, de senkit nem talált el. A bűnvádi eljárást megindították ellene.

A felvonulást a katonaság rendezte anélkül, hogy a rendőrségnek bejelentették volna. Mivel a rendőrök kétharmada tényleges katonai szolgálatot teljesített, nem tudták megakadályozni a rendbontást, a csendőrség vagy a katonai készség igénybevételére pedig nem volt elég idő. De a csendőrség teljes számban sem tudta volna megakadályozni 500 katona tüntetését.

A polgári és katonai hatóságok mindent megtettek, hogy rendzavarás többé ne fordulhasson elő, ami azért sem fog bekövetkezni, mert a szerb kereskedők az összes cirill betűs táblát eltávolították.²⁴

Másnap Fehér kiegészítette jelentését: „*A háború kezdete óta a közvélemény sürgette a magyarságot provokáló cirill betűs feliratok eltávolítását. Több ízben*

²² uo.

²³ uo.

²⁴ uo.

tüntetés kezdődött emiatt, de a hatóság a tábláknak erőszakkal való leszedését meggátolta. A jobb elem a táblákat önként eltávolíttatta. Amidőn az utóbbi napokban az újságok jelezték, hogy a cirill betűs tábláknak magyarral való kicserélése végett a szerb kereskedőkhöz kérelmet fogok intézni, a szerb kereskedők összejöttek és elhatározták, hogy a szerb feliratokat nem szedik le. Ez a provokáció vérig bosszantotta a magyarságot s ennek a sajnálatos következménye volt a katonaság tüntetése, amelyet a túlerő következtében megakadályozni nem voltunk képesek.

Ismételve hangsúlyozom, hogy a tüntetés s személy és vagyonbiztonságot nem veszélyeztette és csak a szerb feliratok ellen irányult. A csütörtöki tüntetés óta rendezettség nem fordult elő.”

Szeptember 6-án a zombori rendőrségen megjelent a helyi királyi ügyész és katonai állomásparancsnokság képviselőjében Ybl Miklós ezredes²⁵ – a zombori honvédállomás parancsnoka – és Hajós Jenő r. főhadnagy. A királyi ügyész szerint ebben az ügyben a polgári bíróság az illetékes, ezért a katonaság a péterváradai parancsnokságnak telefonált. Azt a választ kapták, „hogy a terheltet a katonasághoz azonnal kísérik át, ha pedig az ügyész avagy a rendőrkapitány ellenkezik, tartóztassák le.”²⁶

Mivel az elfogott elkövető vizsgálata és elítélése tárgyában hatásköri vita alakult ki a polgári és katonai hatóság között, Gramling Kornél zombori királyi ügyész Tisza utasítására vizsgálatot folytatott le, amiről 7-én tájékoztatta a miniszterelnököt. Hajós „elmondta, hogy a távbeszélőn érkezett parancs szerint „a gyanúsított átveendő, esetleg karhatalom alkalmazásával is, amennyiben a főkapitány és ügyész a karhatalomnak ellent állának, letartóztatandók”.²⁷

Az ügyész nem kívánt fellépni a katonai parancsnokság ellen, mert részükről eddig csak előzékenységet és korrekt eljárást tapasztalt és a jövőben együttműködés tekintetében „közérdekből tartom kívánatosnak, hogy a köztünk levő eddigi szívélyes viszony továbbra is fennmaradjon ...”.

A zombori honvéd állomásparancsnokság pedig arról értesítette a péterváradai várparancsnokságot, hogy a gyanúsított Radoszavlevics-ot megkapta és sem az ügyészség, se a rendőrség nem tanúsított ellenállást a katonákkal szemben és csak jogi aggályait fejezték ki.

Szeptember 9-én Tallián kormánybiztost tájékoztatta, hogy 6-án kapta meg a polgármester sürgönyét és csak másnap reggel Bécsben tudott intézkedni. Tartott attól, hogy az ítéletet végrehajtották, de megpróbálta felfüggeszteni.

²⁵ egyes iratokban: Jbl

²⁶ MNL OL K 26 1915-II. res. 6768/1914. szept. 6.

²⁷ MNL OL K 26 1915-II. res. 6793/1914. szept. 10.

Szükségesnek tartotta tisztázni, hogy „melyik katonai felsőbb parancsnokság adta ki az utasítást a zombori állomásparancsnoknak, és továbbá benn volt-e a telefonüzenetben az a kitétel, hogy ha a királyi ügyész vagy a rendőrkapitány ellentmond, őt is tartóztassák le?”²⁸ A parancsot Pécsváradon adták ki, de a katonák azt állítják, hogy Zombor a budapesti hadtestparancsnokság alá tartozik. Tiszát ez meglepte, „mert Zombor a mozgósított hadsereg működési területén van, ahol tehát nem a hadseregparancsnokságokat helyettesítő katonai parancsnokság, hanem az operáló sereg parancsnoksága, illetve tápparancsnoksága rendelkezik.”²⁹ (A zomboriak azt állították, hogy nem is tudnak az esetről.)

Mivel Tisza nem értett egyet azzal, hogy a katonaság tárgyalja az ügyet, az alábbi kérdéseket tette fel a polgármesternek:

- 1.) az ügyész ellentmondása dacára volt-e jogalapja Radoszvyevits katonai bíróság elé állításának?
- 2.) melyik katonai parancsnokság adta a zombori állomásparancsnoknak az elfogatására vonatkozó parancsot?
- 3.) benne volt-e a parancsban az az utasítás, hogy ellenzés esetére az ügyészt és a rendőrfőkapitányt is le kell tartóztatni?

A miniszterelnököt különösen a 3. kérdésre adott válasz érdekelte.

Gramling ügyész szeptember 10-én azt válaszolta, hogy 4-én, tehát az ominózus esemény másnapján a rendőrfőkapitány kérdezte, hogy mivel az ügy a honvéd büntetőbíráskodás hatáskörébe tartozik, a gyanúsítottat az ügyészséghez kísértesse vagy közvetlenül adja át a katonaságnak? Az ügyész az utóbbi mellett döntött.

Szeptember 9-én a rendőrfőkapitány azonnali találkozót kért az ügyésztől, aki elment hozzá. Ott volt nála Veszelyovszky r. alkaptány, Hajós Jenő vadász főhadnagy, később megérkezett Listevics Titusz városi tanácsnok, aki szolgálattételre a kapitányságra van beosztva. A főkapitány közölte, „hogy Radoszvyevits Szaniszló ellen a nyomozást a déli órákban befejezte s nézete szerint a jelen eset az 5491/1914. M.E. számú rendelet 1. §-ának 3 pontja alá esik, mert Radoszvyev(n?)its Szaniszló az által, hogy a katonaságból is álló tömegre rálőtt, a fegyveres erőnek hátrányát célzó cselekményt követett el.”³⁰ De megkérdezte az ügyésztől, hogy osztja-e az álláspontját, nincs-e kifogása, ha a katonai hatóságnak adja át a terheltet és ilyen esetben nem terheli-e őt felelősség?

²⁸ MNL OL K 26 1915-II. res. 6789/1914. szept. 9.

²⁹ uo.

³⁰ MNL OL K 26 1915-II. res. 6793/1914. szept. 10.

A nyomozati iratok szerint a tömeg fenyegetése miatt húzódott vissza a szerb férfi a lakásába. *„Közben megérkezett a katonai őrző a s ez a tömeget visszaszorította. Míg ezek lefolytak, a gyanúsított lakásából egy lövés intéztetett az ablakon keresztül az utcára.”*

Az ügyész szerint sem lehet tudni, hogy a lövés a katonai őrző megérkezése előtt vagy után dördült-e el. Tanúvallomás mindkettőre van, de valószínű, hogy az őrző megérkezése után, mert az őrző vezetője hallotta a lövést. Senki nem látta, hogy ki lőtt, mert az ablak fatáblája be volt csukva. A házkutatás során a padláson a morzsolt kukoricában találtak egy ötlövetű forgó pisztolyt, melyben négy éles és egy kilőtt lőszer volt.

Gramling szerint a cselekmény nemzetiség elleni gyűlöletre izgatás, szándékos emberölés kísérlete, amit tényleges katonai szolgálatban álló egyének ellen is követtek el, így „a gyorsított bünvádi eljárási szabályok szerint ítélező zombori kir. törvényszéket” tartja hatáskörrel bírónak. A főkapitány és Hajós főhadnagy hangsúlyozták, hogy a katonai hatóság ragaszkodik a gyanúsított azonnali átadásához. Hajós megjegyzéséből kiderült, hogy a gyanúsítottat nem kísérik át a péterváradai honvéd büntető bírósághoz, *„hanem itt Zomborban ül össze azonnal a katonai rögtönítélő bíróság s tartanom kellett attól, hogy a hatáskör bővebb vizsgálata nélkül a katonai rögtönítélő bíróság ítéletet hoz s a gyanúsítottat esetleg nyomban kivégezti”*.

Az ügyész és Hajós között vita alakult ki az illetékesség tárgyában, ez utóbbi tájékoztatta Ibl Miklós ezredest. ahonnan Hajós és Ibl azt az utasítást kapta, hogy amennyiben az ügyész és a rendőrfőkapitány megtagadná az átadást, nyomban tartóztassák le őket. Az ügyész szerint a vita ellenére Ibl és Hajós korrekt volt.

Fehér polgármester szeptember 13-i leveléből – amit Tisza 16-án kapott meg – kiderül, hogy *„Radoszávlyevics tagadta, hogy az ablakon át kilőtt volna. Állítása szerint az a rés, amely az ablakon látható volt, kődobástól származott. Őt tanú azonban igazolta, hogy lövés történt. Megerősítette ezt a tényt a két ablaktáblán át vezető mogyoró nagyságú nyílás. [Itt leírja, hogy a revolvert a padláson a kukorica között találták meg.] A szakértők a fegyvercsőben talált koromból és az ott érezhető szagból megállapították, hogy a fegyverből rövid idővel ezelőtt lövés történt.”*³¹

Ybl ezredes és Hajós főhadnagy szeptember 6-án 16 órakor jelent meg a rendőrfőkapitány irodájában és kérték Radoszávlyevics kiadatását. A főkapitány magához hívatta Gramlink Kornél királyi ügyészt, aki szerint a *„polgári egyén polgári egyénekből is álló tüntető csoport ellen követte el a merényletet, az ügyészség részére követelte a tettes kiadását.”*

³¹ MNL OL K 26 1915-II. res. 6906/1914. szept. 13.

Amíg folyt a vita, Hajós felhívta a pétervárad Armme Etappen Commandót utasításért. A telefonbeszélgetés után Ybl közölte Trenka Kálmán rendőrfőkapitánnyal és az ügyésszel, *„hogy amennyiben a vádlottat kiadni nem lennének hajlandók, azonnal letartóztatandók és felakasztandók (hengen).”* Ezek után a polgári hatóságnak *„törvényen alapuló jogainak érvényesítésétől el kellett állnia, a vádlottat a katonai hatóságnak átadta.*

Három századosból alakított rögtönítélő bíróság által folyó hó 7-én délelőtt tárgyalatott ügye, s másolatban csatolt ítélet szerint a vádlott golyó általi halálra ítéltetett. Az ítélet ugyanazon a napon délután ½ 3 órakor végre is hajtattott.

Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy Radoszávlyevics Számkó haza ellenes nyilatkozatai miatt már többször állott a büntető bíróság előtt. Amidőn a trónörökös pár gaz merényletnek esett áldozatul, üzletében azt a kijelentést tette, hogy „akárki tette, jól tette”. Emiatt a bűnvádi eljárás ellene folyamatba vétetett. Többször hangoztatta, hogy ha a szerbek betörnek, a Sztapári úti magyar lakossággal ő fog végezni. Vad és erőszakos ember volt, akitől nem csak a magyarok, hanem a szerbek is féltek. Halála felett még a saját fajrokonai sem éreztek részvétet.”

A levélhez csatolta a K. u. k. Militarstationskommandó Zombor Exh 243/R számú dokumentumát, a rögtönítélő bíróság ítéletét. A tárgyalást a petrowaradini (pétervárad) hadtáparancsnokság szept. 6-i távirati rendelkezésére tartották és a vádlottat az 1912. július hó 5-én kelt törvény § 444 értelmében golyó általi halálra ítélték. Az ítéletet szeptember 7-én végrehajtották. *„A halál rögtön beállt.”* – állapított meg Dr. Purjesz Béla főorvos.

Szeptember 14-én Fehér polgármester újabb levelet küldött Tiszának. Kifejti, hogy tisztában van súlyos kötelességeivel, *„amelyek reám, mint a törvényhatóság első tisztviselőjére 12000 szerb által lakott városban ily súlyos viszonyok között háramlanak”.* Ő, aki állásánál fogva hivatott *„a város minden ajkú és nemzetiségű polgára között a jó viszonyt és egyetértést ápolni”* nem tartozik azoknak a táborába, *„akik a jelenlegi helyzetet és hangulatot kihasználva, igyekeznek szerb polgártársuknak ártani”.* A főispáni állás fél éve betöltetlen, így a közigazgatási adminisztráció teljes egészében az ő vállán nyugszik. Programja a magyarság és szerbség közötti jó viszony ápolása és fejlesztése.

A lapokban megjelent hír, miszerint ő kérelmet intézett a kereskedőkhöz a cégtáblák kicserélése tárgyában nem igaz, mert nem avatkozik hatósági elbírálásba és ez *„teljesen magánügy és semmiféle vonatkozásban a közügy keretében (!) nem vonható”.*

Szeptember 3-án a galíciai győzelem hírére több ezer ember, nagyrészt katona vonult fel. Ő a polgárság magatartásáért vállalja a felelősséget, amihez a

rendőrség és a 32 fős csendőrség elegendő. De a „*legutóbbi időben valóságos katonai diktatúra alatt élünk. A Radoszávlyevits féle ügyben a rendőrfőkapitányt és a királyi ügyészt felakasztással fenyegették meg, mert törvényes álláspontra mertek hivatkozni.*”

„Többször előfordult, hogy a katonaság békés szerb polgárokat azon a címen, hogy gyanúsak, letartóztatott, s csak a hatóság erélyes közbenjárására bocsátott szabadon.” 5-én túszoikat jelölték ki, noha a szerbek viselkedése kifogástalan és a városi hatóság is óvást emelt ez ellen. Eredmény nélkül.

Ennek előzménye - mint a korabeli sajtó is beszámolt róla -, nemcsak a tüntetés, hanem hogy szeptemberben több magyarországi szerbek által (is) lakott településen „terített aszatokkal és kivilágított ablakokkal” várták a szerb csapatokat. (Beska, Sasinci, Jarak). A rögtönítélő bíróság halálra ítélte a hazaárulókat és preventív céllal Zombor város lakossága közül 12 szerb nemzetiségű túszt jelölt ki az pécsváradi hadtestparancsnokság zombori állomásparancsnoksága. A legtöbb túszt földbirtokos volt, de akadt köztük 1-1 nyugalmazott felsőkereskedelmi tanár, görögkeleti szerb lelkész, temetkezési vállalkozó és szatócs. Nem vették őrizetbe őket, de a várost nem hagyhatták el. „Ha azonban a lakosság a katonai intézkedések ellen lázadna és hűtlen magatartásával a katonaság működése elé akadályokat gördítene, a túszoikat a katonai hatóság elfogatja és azonnal kivégezteti.”³²

Ibl ezredes az alábbiakkal indokolta a túszszedést: „Miatán a hűtlen lakosságnál még mindig található nagyobb szigorral keresztül viendő azoknak lefegyverzése és mindaz aki jogosulatlanul fegyvert visel vagy rejteget, azonnal elfogandó és nyilvános hirdetmény útján közhírré teendő, hogy ezen fent nevezett illetve túszoikul kiválasztott egyének azonnal ki lesznek végezve, ha népesség vagy a lakosság a katonai intézkedések ellen zúgolódna vagy fellázadna.” A túszoik szabadlábban maradnak, de rendőri felügyelet alatt.³³

A miniszterelnök hiába próbálta bíróság elé állíttatni a felelősöket, nem sikerült elérni őket, mert a cs. és kir. 23. gyalogezredet még 1914. novemberben Sziléziába vezényelték, ahol továbbra is az oroszok ellen harcoltak a 2. hadsereg kötelékében. Sulmierzice, Korzenice, Turovice mellett ütköztek meg az ellenséggel, az év utolsó csatát december 27-én vívták Potok mellett. Ez olyan eredményesnek bizonyult, hogy a következő hat hét viszonylagos nyugalomban telt.

1915. február végén már a Kárpátokban, a mai Lengyelország déli határvidékén harcoltak a katonák mínusz húsz fokos hidegben, méteres hóban. fennmaradt A hadialbum szerint „a kárpáti harcok a legdicsebb napjai lehetnek

³² Szamos politikai napilap, (1914) 2-3. o.

³³ MNL OL K 26 1915-II. res. 6905/1914. szeptember 16.

az ezrednek”. Március 28-án már az akkori Magyarországon, Újszomolnoknál igyekeztek megállítani az orosz előretörést. Újszomolnokot 1980-ban a Sztarinai-víztározó építése miatt lerombolták.

Felhasznált irodalom

- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai, KSH 1912.
- BALLA Tibor: Az Osztrák-Magyar Monarchia hadereje. In: Romsics Ignác (főszerkesztő): Magyarország az első világháborúban. Kossuth Kiadó-Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Bp. 2010.
- BALLA Tibor. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadereje a Nagy Háború előestéjén. <https://docplayer.hu/7301268-Balla-tibor-az-osztrak-magyar-monarchia-hadereje-a-nagy-haboru-eloestejen.html> utolsó letöltés: 2018. szeptember 13.
- BAROTÁNYI Zoltán: Pánik és kudarc. I. világháború: a k. und k. hadsereg első hónapjai. Magyar Narancs, 2014. 08. 28.
- F. CIRKLE Zsuzsa: Az első világháború Zomborból nézve. Honismeret, 1999. 3. sz. 26-30. p., 26. p.
- KISPÁL Richárd: A magyarországi szerbek és a magyar állam kisebbségpolitikája az első világháborúban Belvedere Meridionale, 2015/4. szám pp. 42-59.
- KUN József Jenő (szerk.): A cs. és kir. 23. gyalogezred Hadi Albuma 1914-1916. Szerzők: Székely Sándor és tsai. Franklin-Társulat Bp. 1916.
- LIGETI Dávid Ádám: A Stubenringtől Limanowáig. Arthur Arz von Starussenburg altábornagy a keleti fronton (1914. szeptember-1914. december) In: Majoros István, Faragó Gábor, Forgó Zsolt, Háda Béla, Madarász Anita (szerk.) Háborúk, békék, terroristák: Székely Gábor 70 éves. pp. 353-366.
- KLETTNER Csilla - KOVÁCS Tamás: Poszledsztvija vtorzszenyija v Vengriju ruskzkoj armii i evo vlijanyie na mirnoe naszelenyie vo vremja Karpatszkoj operacii sz 1914 po 1915 godah. [Az orosz hadsereg Magyarországra betörésének következményei és hatásai a békés lakosságra az 1914–1915-ös Kárpáti Művelet során.] In: Garkusa I. O. – Seres A. – Macsik E. G. (szerk.): Iz isztoriji Kapratszkoj operacii 1915. szbornyik dokumentov. [A Kárpáti művelet történetéből 1915. Dokumentumgyűjtemény.]Nesztor-Isztorija., Moszkva – Szankt-Peterburg. 2016. pp. 471
- MOLNÁR Tibor: A Bács-Bodrog vármegyében kialakult állapotok 1914 nyarán. Hadtörténelmi Közlemények, 2017/2. szám pp. 641-648.
- NÉMETH István: Az I. világháború „elfeledett” keleti frontja. <https://uni-eszterhazy.hu/public/uploads/nemeth-istvan-az-első-világhaboru->

[elfeledett-keleti-frontja_56a7286481209.pdf](#) utolsó letöltés: 2018. augusztus 18.

- POLLMANN Ferenc: Tersztyánszky Károly lovassági tábornok 1915. szeptemberi felmentésének háttéréhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1997/4. szám 79-101. o.
- POLLMANN Ferenc: Az osztrák-magyar haderő által a szerbek ellen elkövetett atrocitások a I. világháború elején. Sabác, 1914. augusztus 17. Hadtörténelmi Közlemények, 2009/3. szám
- Szamos politikai napilap, 1914. szeptember 23. különszám: „Kétezerhatszáz szerémségi áruló fogságban”(Pécsvárad, szept. 20.)